

*Т.О. Яценко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України*

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ПРОЗИ

У статті презентовано компетентнісно орієнтовану методіку вивчення романтичної пригодницької повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» у 8 класі.

Ключові слова: українська література, основна школа, літературна компетентність, романтична пригодницька повість.

В статті представлена компетентно орієнтована методика изучения романтической приключенческой повести М. Котыубинского «Дорогой ценой» в 8 классе.

Ключевые слова: украинская литература, основная школа, литературная компетентность, романтическая приключенческая повесть.

The article presented a competence-oriented methods of studying romantic adventure story by M. Kotsyubinskogo "High price" in 8th form.

Keywords: Ukrainian literature, primary school, literary competence, romantic adventure story.

Компетентнісно зорієнтована шкільна літературна освіти передбачає зміщення акцентів із накопичення обсягу знань про художню літературу, її історію та теорію на цілеспрямований розвиток літературної компетентності учнів як інтегрованої особистісної якості.

Підвищенню рівня літературної компетентності учнів основної школи сприятиме ефективно організоване прочитання творів української

класики. Нажаль, сучасні учні часто проявляють байдужість до найкращих класичних зразків національної і світової літератур. Така негативна тенденція пояснюється не тільки невисоким рівнем читацької культури та недостатньо розвиненим естетичним смаком школярів, але й тим, що час нівелює актуальність багатьох людських проблем, і тим самим у значній мірі нейтралізує естетичний вплив на молоде покоління колись значущих ситуацій або характерів. Тому однією з умов його посилення на сучасних школярів є наявність в творі моменту «неминушого», співзвучного з нашою епохою. Так, головні герої повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною», яка вивчається у 8 класі, змальовані в певних історичних умовах, їм притаманні конкретні риси своєї епохи, однак у цих художніх образах розкриваються особливості людських характерів, притаманні й нашим сучасникам. На прикладі цього твору окреслимо компетентісно орієнтовну методику вивчення української літературної класики.

Чинною програмою з української літератури твір М. Коцюбинського «Дорогою ціною» рекомендовано для текстуального розгляду як пригодницьку повість з метою удосконалення вмінь аналізу пригодницького романтичного сюжету. Важливо відзначити, що у 1906 р., через чотири роки після опублікування «Дорогою ціною», письменниця Л. Старицька-Черняхівська в журналі «Киевская старина» називала цей твір пригодницьким. Однак, серед критиків немає однозначності у його жанровому визначенні – повість, оповідання, психологічний, пригодницький твір. Цілком аргументованим є твердження літературознавця Ю. Кузнецова про можливість співвіднесення цього твору з жанром повісті, оскільки для нього характерні значні історично-часові межі, насиченість подіями, охоплення чималого відрізка часу життя героя, психологізм у відображенні почуттів.

Активізує процес формування літературної компетентності зв'язок вивченого зі спорідненим, попередньо засвоєним навчальним матеріалом. У

ході короткої бесіди констатуємо рівень оволодіння восьмикласниками теоретико-літературними знаннями про особливості пригодницького твору:

- Чи подобається вам читати пригодницьку літературу? Чому?
- Які пригодницькі твори ви читали? Назвіть їх ознаки, відомі вам із уроків світової літератури.
- Які жанрові різновиди пригодницьких творів вам відомі?

На етапі актуалізації та узагальнення учнівських знань про жанрові ознаки пригодницької літератури, відображені в повісті-казці «Мауглі» Р. Кіплінга, романах «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «П'ятнадцятирічний капітан» Ж. Верна, «Острів скарбів» Р. Стівенсона, «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, оповіданні «Жага до життя» Джека Лондона, повісті «Собака Баскервілів» А.К. Дойля, називаються такі елементи: напружений сюжет, захоплююча інтрига, романтика подорожей, небезпечні втечі й погоні, романтичне кохання, мальовничі краєвиди. Важливо встановити аналогії на рівні теми, ідеї та проблематики, порівнюючи повість «Дорогою ціною» М. Коцюбинського з такими творами зарубіжної літератури, як «Коли ти муж, будь мужнім...» Ш. Петефі, «Вересовий трунок» Р.Л. Стівенсона, «Чесна бідність» Р. Бернса, в яких проблема волі людини та можливості її здобуття знайшла яскраве художнє втілення. Порівняльний аналіз творів координує читацьку діяльність школярів, сприяє розвитку їхньої *літературознавчої, загальнокультурної, компаративної компетенції*.

Враховуючи жанрову специфіку пригодницького твору, методично виправданим буде аналіз, схема якого може бути такою: уривок – образ – ідея. Завдання цього типу аналітичної роботи – відтворити в уяві читачів основні уривки, з яких складається твір, і, проникнувши в часові та причинно-наслідкові зв'язки між подіями, змальованими письменником, прийти до висновків про зміст і значення прочитаного. Ефективними будуть такі *методи і прийоми* роботи на уроці: метод евристичної бесіди за змістом, складання характеристики літературних героїв за їхніми вчинками, прийом коментованого читання важливих епізодів, формулювання висновків.

Аналізуючи повість «Дорогою ціною», акцентуємо на її специфіці як героїко-романтичному творі:

- пригодницький романтичний сюжет, насичений незвичайними пригодами й несподіваними поворотами;
- динамічність у розгортанні подій;
- вічний тип шукача правди, протест проти будь-якого насильства над людиною;
- проблема волі людини та можливостей її здобуття;
- благородство поведінки головних героїв,
- випадковість як характерний сюжетний елемент;
- проблема кохання та вплив зовнішніх обставин на здобуття щастя закоханими;
- екстремальні ситуації та вміння знаходити вихід з них;
- напруга душевних і фізичних сил як необхідна передумова перемоги;
- образ дороги, де відбувається більшість подій.

З метою поглиблення первинної рецепції повісті «Дорогою ціною» пропонуємо запитання, що стимулюють читацьку діяльність учнів, забезпечують початковий рівень аналітичного осягнення основного авторського задуму:

- Яким є ваше враження від прочитання повісті «Дорогою ціною» М. Коцюбинського? Які епізоди найбільше запам'яталися?
- Що вас найбільше вразило, схвилювало в образах головних героїв?

Учні визначають твір як пригодницький, персонажі якого вражають своїм вільнолюбством, сміливістю, фізичною витривалістю. Особливий інтерес в учнів викликають епізоди поневірян головних героїв серед палаючих дунайських плавнів, зустріч пораненого Остапа з голодним вовком, переправа через Дунай, а також історія кохання молодих людей. Події, пов'язані з моральним вибором головних героїв не завжди осмислюються школярами на належному рівні, тому вчителю необхідно

домогтися уважного прочитання твору й провести поглиблену роботу над текстом.

Бесіду з учнями необхідно спрямувати на розкриття багатоплановості сюжету повісті, оскільки письменник не тільки змалював історію трагічного кохання Остапа і Соломії, а й показав вічний тип шукача правди, волелюбне українське селянство, що «тікало від пана і панщини», «що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі».

Інтерпретаційну роботу над текстом організуємо з обов'язковим урахуванням специфіки пригодницького твору та дотримуємось цілісного шляху аналізу. Такий вид навчальної діяльності на уроці сприятиме розвитку читацької та ціннісно-світоглядної компетентностей восьмикласників.

У процесі колективного обговорення вказуємо на важливу роль експозиції зі своєрідно задекларованою ідеєю твору – утвердження волелюбності українського народу, його непримиренності до соціального гноблення. Тому тема протесту проти кріпаччини, неволі – одна із основних у цьому творі.

Робота з інформаційними джерелами (бібліотека, мережа Інтернет) забезпечить підготовку учнівського повідомлення про історичну епоху, відтворену в повісті М. Коцюбинського. Такий вид навчальної діяльності сприятиме розвитку загальнокультурної компетентності школярів.

Орієнтовне учнівське повідомлення. *Початок XIX століття був позначений небувалим зростанням антикріпосницької боротьби. Кріпаки і селяни, які віками страждали від важких економічних і політичних утисків, почали протестувати проти існуючих умов життя. Антикріпосницькі протести селян виявлялися в різних формах. Вони спалювали садиби панів, псували знаряддя праці, вбивали панів, їхніх управителів, навіть виступали із зброєю проти царських військ. Однією із форм протесту була втеча від свого пана. На початку XIX ст. це явище набуло масового характеру. Так відомо, що тільки в Київській губернії у 1816 р. налічувалося 25 тисяч селян-утікачів, які ховалися на території Донського і Чорноморського війська.*

Царський уряд вживав усіх заходів для розшуку втікачів і жорстоко карав їх. Про такі події, а саме 1834-1836 рр., розповідає М. Коцюбинський у повісті «Дорогою ціною». Після ліквідації Задунайської Січі посилювалось переслідування втікачів за Дунай і в Бессарабію. На кордонах були поставлені козачі пікети. «По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей» [1; 181-182].

Принагідно поглиблюємо знання восьмикласників про визвольну боротьбу українського народу – Коліївщину, відлуння подій якої знайшло відображення у пролозі повісті «Дорогою ціною».

Відомо, що у 70-рр. XVIII ст. значна частина України перебувала під владою Речі Посполитої. Невдоволене національним і соціальним гнітом селянство піднімалося на повстання і виступало проти польсько-шляхетського уряду. У 1768 р. польський сейм, наляканий розмахом народної боротьби, змушений був прийняти постанову, яка забороняла поміщикам страчувати селян. Незадоволені польські магнати і шляхтичі створили конфедерацію – військове і політичне об'єднання, яке повинно було боротися за збереження їхньої необмеженої влади. Гайдамацький рух, спрямований проти конфедератів, сколихнув майже всю Україну. Один із найчисленніших гайдамацьких загонів очолив кріпак одного із сіл на Київщині Максим Залізняка. Під його керівництвом було взято місто Умань, яке було важливою фортецею для забезпечення Польщі володарювання на Правобережній Україні. Повстання гайдамаків, яке налякало і царський уряд, було придушене у 1798 р., а Гонту і Залізняка захопили. У селі Кодня на Житомирщині, про яке згадується у творі, розміщувався спеціальний суд, що засудив до страти сотні гайдамаків. Гонту стратили, а Залізняка після екзекуцій відправили на каторгу в Сибір. Проте пам'ять про народних героїв назавжди залишилася жити серед українців. Згадуючи дитинство, Остап уявляє січових емісарів, які приїжджали до діда вербувати нові гайдамацькі загони. Пам'ять про Коліївщину надихає головного героя і на втечу від пана.

Учні повинні дійти висновку, що письменник стверджує думку про незнищенність українського народу, мученого і гнаного, але мужнього у боротьбі за свою волю.

Узагальнюючи інформацію, учні роблять висновок, що «історизм» повісті зумовлює своєрідність особистостей героїв у конкретній історичній обставинах.

Для цілісного розуміння ідейно-художнього змісту повісті «Дорогою ціною» аналізуємо найважливіші епізоди у послідовності описуваних автором подій. Пропонуємо орієнтовні запитання для осмислення нового матеріалу:

- Про що ви дізналися з перших епізодів повісті? Які прийоми використовує автор для зацікавлення читача?
- Як показано переживання Остапа в момент прощання з рідним краєм? Які зображувально-виражальні засоби використовує письменник для відтворення його внутрішнього стану?
- Чому, на вашу думку, Соломія наважилася на ризиковану втечу? Як автор характеризує її емоційний стан? Яким вона уявляє подружнє життя з коханим?
- Як Остап сприйняв вчинок Соломії?

Розглядаючи вже перші картини твору, учні відзначають, що автор, дотримуючись особливостей пригодницького твору, розгортає сюжет з інтригуючої зав'язки: Остап Мандрика, головний герой повісті «Дорогою ціною», молодий кріпак має намір втекти від свавільного пана за Дунай. Ця подія відразу викликає в школярів інтерес до майбутньої долі персонажів.

Коментуючи перший розділ твору, учні відзначають, що Остап від діда-запорожця успадкував любов до свободи, нетерпимість до панської сваволі. Далі школярі простежують, які почуття охоплюють парубка, коли він кидає останній погляд на своє село, і які риси характеру відбиваються в тих суперечливих настроях. Рекомендуємо зачитати уривок із I розділу від слів: «Уявляється йому Дунай» до – “Чи бачиш, Соломіє?” На основі його аналізу

робимо висновок, що Остап думає не тільки про себе, він сподівається повернутися в рідний край з козаками-побратимами, щоб визволити з неволі рідних і Соломію.

Відзначаємо, що інтрига загострюється в епізоді зустрічі Остапа з незнайомцем, який, цілком за законами пригодницького жанру, виявляється близькою головному героєві людиною – це Соломія. Вчитель зауважить, що її переодягання в чоловічий одяг – поширений у пригодницькій літературі прийом.

Принагідно з'ясуємо відомі восьмикласникам засоби творення характеру персонажа в епічному творі. Одним із засобів типізації є пряма авторська характеристика. Даємо учням завдання створити цілісний портрет головних героїв.

Акцентуємо на тому, що одним із обов'язкових елементів сюжету пригодницького твору є зображення випробувань героїв під час небезпечної дороги. Учні пригадують, що весь подальший розвиток дії складається з ряду небезпечних для Остапа та Соломії ситуацій – очікування переправи серед таких самих втікачів, як і вони самі, втеча від козаків, поранення головного героя, блукання палаючими плавнями, зустріч з голодним вовком, нездужання та арешт Остапа. Кожна з них наближає читача до кульмінаційного моменту – загибелі Соломії заради порятунку Остапа.

Бесіду продовжуємо за такими питаннями та завданнями, що потребують від учнів особистісного ставлення до описаних у повісті подій.

- Охарактеризуйте емоційний стан головних героїв під час очікування переправи на інший берег Пруту.
- Розкажіть про випадок, що спричинив подальше динамічне розгортання подій твору. Коротко охарактеризуйте поведінку героїв під час екстремальної ситуації.
- Що допомогло Остапові вижити на самоті у плавнях?
- Що нового з'явилося в його ставленні до своєї коханої після пережитого?

- Про який характер свідчать вчинки Соломії, починаючи від втечі з села і кінчаючи сутичкою з турками на Дунаї?
- Яка рушійна сила поведінки молодої жінки?
- Які грані вдачі героїні висвітлюються в епізоді, що починається словами: «Соломія знесилилась і впала...» (III розділ)? Як і чому в цей момент міняється настрій, психологічний стан героїні?
- Які художні засоби і прийоми використовує автор для досягнення глибокого психологізму розповіді про поневіряння героїв у плавнях?
- Кому належать слова: «Ні, вона не хоче гинути отут!...(На уроці вчитель підкреслить, що використання внутрішніх роздумів персонажів характерне для творчої манери М. Коцюбинського. Вони належать до найпереконливіших засобів типізації).
- Як діяли герої твору в екстремальній ситуації під час визволення Остапа від конвоїрів?
- Як у діалозі Соломії та Івана (прочитати вголос, починаючи з репліки: «Відвезуть... - V розділ) розкривається внутрішній стан дійових осіб? Які нові грані душі героїні показано?
- Чому похлибий Іван погодився виконувати дуже небезпечний план малознайомої землячки?
- Яка роль епілогу в повісті? Про що згадує старий Остап?

Із учнівських відповідей з'ясуємо, що письменник романтизує своїх героїв, їхні пригоди. Достовірно і глибоко передає автор внутрішній світ Остапа і Соломії, майстерно поєднуючи реалістичний та романтичний способи викладу художнього матеріалу.

Виразне читання (як варіант – прослуховування аудіозапису) уривку повісті з III розділу від слів «Остап теж не боявся смерті...» сконцентрує увагу учнів на тому, що в трагічній ситуації Остап думав не про себе, а про Соломію. Любов'ю і глибокою вдячністю сповнюється його серце від усвідомлення, дівчина вирушила в небезпечні мандри тільки заради того, щоб полегшити йому життя.

Аналізуючи образ Соломії, учні повинні переконатися, що боротьба за кохання – це жіночий вияв свободолюбства, прагнення вирватися із неволі. Ніжне кохання і товариська виручка, жіночість і мужність органічно поєднуються в характері Соломії: заради коханого вона відрізає свої чудові коси, щоб бути схожою на парубка, не один раз рятує Остапа від загибелі і, врешті-решт, гине сама.

Отже, образ Соломії – це образ вольової, духовно багатой особистості, здатної на самопожертву заради кохання.

Зіставляючи портрет молодого Остапа (“стрункий і міцний, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаглому обличчі”) і вже літнього, після багатьох років поневірянь: “сивий дід”, з “кудратими бровами”, “мужні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки”, “збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життепись”, учні з’ясовують, яке значення для розуміння образу головного героя мають ці два описи. Учні повинні усвідомити, що дорогою ціною – ціною здоров’я, поневірянь і життям коханої – Остап заплатив за свою волю і життя.

Наголосимо, що твір закінчується яскравим, символічним образом вітру, що підхоплює людські долі, несе їх у височині крізь роки: «Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Несе він в собі весь гомін землі...» І в цьому вихорі десь загубились і долі, і кохання двох невмираючих сердець – Остапа і Соломії. Такий романтичний, піднесений образ природи підсумовує розповідь про трагічне кохання.

Спонукаємо учнів до самостійного формулювання думок, розвиваємо їхню читацьку компетентність:

- Яка роль випадковості в розвитку сюжету повісті «Дорогою ціною»? Які випадкові обставини змінюють долі героїв?

- Як змінює характери головних героїв почуття кохання? Які вчинки Остапа і Соломії вказують на їхню мужність у боротьбі за своє кохання і щастя?
- Як діяли герої твору в екстремальних ситуаціях?
- Які ознаки пригодницької літератури знайшли художнє втілення у повісті «Дорогою ціною»?
- Як можна тлумачити назву твору? Обґрунтуйте свою думку.

Восьмикласники відзначають, що закохані не знайшли щастя, хоча й боролися за нього. І фатальним у їхніх долях був збіг обставин, на яких і побудований сюжет повісті. Пригадаємо, що перша спроба героїв перебратися за кордон виявилася невдалою. Козачий дозор розстріляв втікачів, але Остап і Соломія врятувалися. Під час переправи до Туреччини по річці на плоту сліпа куля наздогнала Остапа. Соломія, залишивши пораненого коханого, йде на пошуки допомоги. Герої потрапляють у середовище циган, причетних до крадіжок і вбивств. Остап поступово одужує. Соломія знаходить роботу. Здається, все складається сприятливо, і закохані, здобувши волю, нарешті знайдуть і бажане щастя. Але автор знову вдається до сюжетних випадковостей. Остап потрапляє в тюрму, ставши без вини винним. Соломія знову рятує його, але сама гине.

Отже, всі ці сюжетні колізії з несподіваними поворотами, з балансуванням на межі життя і смерті свідчать про те, що М.Коцюбинському вдалося створити цікавий, гостросюжетний, пригодницький твір.

Завершити роботу над повістю доцільно виконанням письмової роботи творчого характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецов Ю., Орлик П. Слідами феї Моргани: Вивчення творчості М.Коцюбинського в школі. – К.: Рад. школа, 1990. – С.181-182.
2. Зарубіжна література. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5-12 класи / За заг. ред Д.Наливайка. – К.: Перун, 2005. – 111с.

3. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5-12 класи / За заг. ред. Р.Мовчан. – К.: Перун, 2005. – С.65.